

ICHKI AUDIT VA FIRIBGARLIK XAVFINI KAMAYTIRISH: ZAMONAVIY YONDASHUVLAR

Shakirova Shaxzoda Ibroximxo'ja qizi

Ichki audit tashkilot faoliyatining moliyaviy barqarorligi, samaradorligi va qonuniyligini ta'minlashda muhim mexanizm hisoblanadi. Bugungi global iqtisodiyotda firibgarlik holatlarining ko'payishi, raqamli transformatsiya jarayonida yuzaga kelayotgan yangi xavf va xatarlar ichki auditning ahamiyatini yanada oshirmoqda. Ichki audit tizimini takomillashtirish orqali firibgarlikni erta aniqlash, oldini olish va korporativ boshqaruv samaradorligini oshirish mumkin. Zamonaviy yondashuvlar, jumladan, riskka asoslangan audit, sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalarni qo'llash, shuningdek, xodimlar o'rtasida korrupsiyaga qarshi madaniyatni shakllantirish firibgarlik xavfini sezilarli darajada kamaytiradi.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada ichki auditning firibgarlik xavfini kamaytirishdagi o'rni va ahamiyati yoritilgan. Tadqiqotda zamonaviy yondashuvlar – riskka asoslangan audit, axborot texnologiyalari, sun'iy intellekt imkoniyatlari hamda proaktiv monitoring usullari tahlil qilinadi. Shuningdek, xalqaro tajriba va O'zbekiston korxonalarida qo'llanilishi mumkin bo'lgan mexanizmlar ko'rib chiqiladi. Natijada ichki auditning faqat nazorat emas, balki firibgarlikning oldini olishga xizmat qiluvchi strategik boshqaruv vositasi sifatidagi roli asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: Ichki audit, firibgarlik xavfi, riskka asoslangan yondashuv, zamonaviy texnologiyalar, korporativ boshqaruv, sun'iy intellekt, korrupsiyaga qarshi madaniyat.

KIRISH

So'nggi yillarda global iqtisodiy rivojlanish jarayonida moliyaviy shaffoflik va samaradorlik masalasi alohida dolzarb bo'lib bormoqda. Xalqaro ekspertlarning baholashicha, har yili korxonalarda yuzaga kelayotgan firibgarlik va korrupsiya tufayli dunyo iqtisodiyoti yalpi ichki mahsulotining o'rtacha 3–5 foizi yo'qotiladi. Bu ko'rsatkich 2022-yilda taxminan 4,7 trillion AQSh dollariga teng bo'lgan. Bunday vaziyatda ichki auditning roli keskin ortib, u nafaqat moliyaviy nazorat mexanizmi, balki korporativ boshqaruvning muhim tarkibiy qismi sifatida qaralmoqda.

O'zbekiston sharoitida ham mazkur masalaning dolzarbligi tobora kuchaymoqda. 2020–2023-yillar davomida mamlakatda ichki audit bo'limlarini joriy etish va ularning faoliyatini takomillashtirish bo'yicha qator huquqiy hujjatlar qabul qilindi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2021-yilda ichki audit tizimi samarali ishlamagan korxonalarda aniqlangan moliyaviy intizom buzilishlari umumiy hisobda 2,1 trillion so'mni tashkil

etgan bo'lsa, 2023-yilda modernizatsiya qilingan audit tizimiga ega korxonalarda bu ko'rsatkich 35 foizga kamaygan.

Firibgarlikning keng tarqalgan shakllaridan biri – bu moliyaviy hisobotlarni buzib ko'rsatishdir. Xalqaro ACFE tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, 2022-yilda dunyodagi firibgarlik holatlarining 38 foizi aynan hisobotlardagi soxtalashtirish bilan bog'liq bo'lgan. Shu sababli ichki audit bugungi kunda oddiy tekshiruv vositasi sifatida emas, balki firibgarlik xavfini oldindan aniqlovchi va uni kamaytiruvchi proaktiv mexanizm sifatida qaralmoqda.

Shuningdek, ichki audit tizimining zamonaviy rivojlanishi raqamlashtirish jarayonlari bilan chambarchas bog'liq. Masalan, 2024-yilda Yevropa davlatlarida ichki audit bo'limlarining 62 foizi sun'iy intellekt asosidagi tahliliy dasturlardan foydalangan. O'zbekistonda esa bu ko'rsatkich hozircha 15 foizni tashkil etmoqda, ammo 2025-yilga borib uni 40 foizgacha oshirish rejalashtirilgan. Bu esa raqamli texnologiyalarning firibgarlikka qarshi kurashda qanchalik samarali ekanini ko'rsatadi.

Ichki auditning ahamiyati faqat iqtisodiy yo'qotishlarni kamaytirishda emas, balki investitsiya muhitining jozibadorligini oshirishda ham muhimdir. Xalqaro tajribadan ma'lumki, ichki audit kuchli bo'lgan kompaniyalarga xorijiy investorlar ishonchi yuqori bo'ladi. Masalan, 2023-yilda Osiyo-Tinch okeani mintaqasida faoliyat yuritayotgan transmilliy korporatsiyalarning 71 foizi ichki auditni mustaqil boshqaruv mexanizmi sifatida alohida bo'lim darajasiga ko'targan.

ASOSIY QISM

2020-yillardan boshlab dunyo iqtisodiyotida firibgarlik va moliyaviy jinoyatlar hajmi keskin ortgani kuzatilmoqda. Masalan, 2021-yilda xalqaro "Association of Certified Fraud Examiners" (ACFE) ma'lumotlariga ko'ra, korxonalarda aniqlangan firibgarlik faktlari o'rtacha yillik daromadning 5 foizigacha yo'qotilishiga sabab bo'lgan. Bu ko'rsatkich O'zbekiston kabi rivojlanayotgan mamlakatlarda ayrim sohalarda hatto 7–8 foizni tashkil etgani haqida ekspertlar qayd etmoqda.

Ichki audit tizimining samaradorligi yuqoridagi xavflarni kamaytirishda beqiyos ahamiyat kasb etadi. Chunki ichki audit nafaqat xatolarni aniqlash, balki firibgarlikning oldini olishga xizmat qiluvchi kuchli boshqaruv vositasidir. 2022-yilda olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, riskga asoslangan auditni joriy etgan korxonalarda firibgarlik faktlari 32 foizga kamaygan.

Firibgarlikni kamaytirishning zamonaviy yondashuvlari ichida eng muhimlaridan biri bu raqamlashtirishdir. 2023-yilda O'zbekistonda qabul qilingan "Raqamli iqtisodiyot konsepsiyasi – 2030" dasturi ichki audit jarayonlarida ham raqamli texnologiyalarni keng qo'llashni belgilab berdi. Natijada, 2024-yilda 50 dan ortiq yirik korxona sun'iy intellekt asosida ishlaydigan audit dasturlarini sinovdan o'tkaza boshladi.

Quyidagi jadvalda ichki auditni modernizatsiya qilgan va qilmagan korxonalar o'rtasidagi farqlar ko'rsatilgan (2024-yil ma'lumotlari asosida):

Korxonalar turi	Firibgarlik aniqlanishi (%)	Moliyaviy yo'qotish (mlrd so'm)
Zamonaviy audit joriy qilingan	14%	120 mlrd
Oddiy audit tizimi bilan ishlagan	27%	280 mlrd

Ko'rinib turibdiki, zamonaviy ichki audit yondashuvlarini qo'llash natijasida moliyaviy yo'qotishlar qariyb 2,3 baravar kamaygan.

Firibgarlik xavfini kamaytirishda proaktiv monitoring usuli ham muhim rol o'ynaydi. Masalan, Germaniya va Janubiy Koreya tajribasida ichki audit bo'limlari moliyaviy operatsiyalarni real vaqt rejimida kuzatadi va shubhali tranzaksiyalar bo'yicha avtomatik signal beradi. O'zbekistonda 2025-yildan boshlab yirik davlat korxonalarida bunday monitoring tizimini joriy etish rejalashtirilmoqda.

Ichki auditning yana bir dolzarb vazifasi – xodimlarda korrupsiyaga qarshi madaniyatni shakllantirishdir. Tadqiqotlarga ko'ra, ichki trening va ma'naviy qadriyatlarni mustahkamlash orqali firibgarlik xavfi 20–25 foizgacha kamayadi. Shu bois 2023–2024-yillarda ko'plab bank va sug'urta kompaniyalarida maxsus etika kodekslari ishlab chiqildi. Xalqaro tajriba ham shuni ko'rsatadiki, zamonaviy ichki audit strategik boshqaruvning ajralmas qismiga aylanmoqda. Masalan, AQShda 2022-yilda ichki audit bo'limlari rahbarlari 68 foiz hollarda bevosita kuzatuv kengashiga hisobot bergan. Bu esa auditning mustaqilligini ta'minlab, firibgarlikning yashirilishi xavfini kamaytirgan. O'zbekiston korxonalarida esa 2024-yilda o'tkazilgan so'rov natijalariga ko'ra, ichki audit xodimlarining 42 foizi to'g'ridan-to'g'ri rahbariyatga bo'ysunishini bildirgan, bu esa mustaqillikni cheklayotgan asosiy muammolardan biri sifatida qayd etildi. Shu bois 2025–2026-yillarda ichki auditni mustaqil bo'linma sifatida qayta tashkil etish bo'yicha normativ hujjatlar ishlab chiqilishi kutilmoqda.

Firibgarlikning eng ko'p uchraydigan shakllaridan biri – moliyaviy hisobotlarni soxtalashtirishdir. Statistika ko'ra, dunyo bo'yicha aniqlangan firibgarlik holatlarining 38 foizi aynan shu turga to'g'ri keladi. Shu bois ichki audit uchun zamonaviy tahliliy dasturlarni joriy etish muhim hisoblanadi.

Shuningdek, 2023-yilda Yevropa Ittifoqida ichki audit bo'yicha qabul qilingan yangi standartlarda ekologik va ijtimoiy risklarni baholash ham majburiy element sifatida kiritildi. Bu yangilik O'zbekistonda ham o'z aksini topmoqda, chunki 2024-yilda bir nechta korxona "yashil audit"ni sinovdan o'tkazdi. Ichki auditning samaradorligi nafaqat texnologiyaga, balki inson omiliga ham bog'liqdir. So'nggi yillarda psixologik tahlil, xodimlarning xatti-harakatlarini monitoring qilish kabi

yondashuvlar keng qo'llanilmoqda. Masalan, 2024-yilda o'tkazilgan bir tadqiqotda firibgarlik sodir etgan xodimlarning 72 foizi oldindan turli ogohlantiruvchi signallarni ko'rsatgani aniqlangan.

O'zbekistonda 2021–2023-yillarda ichki auditni rivojlantirish uchun maxsus dastur qabul qilindi. Unda xalqaro standartlarni joriy etish, xodimlarni malaka oshirish, axborot texnologiyalarini qo'llash kabi yo'nalishlar belgilangan. 2024-yilda ushbu dastur doirasida 500 dan ortiq auditorlar qayta tayyorgarlikdan o'tkazildi. Firibgarlik xavfini kamaytirishda davlat nazorati va ichki audit hamkorligi ham muhimdir. Masalan, 2024-yilda Davlat moliya nazorati qo'mitasi ichki audit bo'limlari bilan 80 ta qo'shma tekshiruv o'tkazdi, natijada 450 mlrd so'm mablag' iqtisod qilindi.

Yana bir muhim jihat – ichki audit natijalarini ochiqlik bilan jamoatchilikka yetkazishdir. 2023-yilda xalqaro kompaniyalarning 60 foizi yillik hisobotlarida ichki audit bo'limi faoliyati bo'yicha alohida bob ajratgan. O'zbekistonda esa bu amaliyot endi-endi shakllanmoqda, ammo 2025-yilga borib majburiy tartibda joriy etilishi kutilmoqda. Raqamli xavfsizlik ham firibgarlikka qarshi kurashning muhim omillaridan biridir. 2022-yilda dunyoda 22 milliarddan ortiq kiberhujum qayd etilgan bo'lsa, 2024-yilda bu ko'rsatkich 27 milliardga yetdi. Shu bois ichki audit jarayonlarida kiberxavfsizlikni tahlil qilish alohida yo'nalish sifatida qaralmoqda. Firibgarlikning oldini olish uchun ichki auditning xalqaro tarmoqlari ham faol ishlamoqda. Masalan, 2024-yilda O'zbekiston ichki auditorlari xalqaro "Fraud Awareness Week" doirasida 30 dan ortiq seminar va treninglarda ishtirok etishdi. Bu orqali mahalliy tajriba global bilimlar bilan uyg'unlashtirilmoqda.

Ichki auditning zamonaviy rivojlanishi bilan bir qatorda, uning qiyinchiliklari ham mavjud. Asosan, malakali kadrlar yetishmasligi, texnologik infratuzilmaning to'liq shakllanmaganligi va rahbariyatning ba'zan qarshilik ko'rsatishi muammolardan biri sifatida ta'kidlanadi. Kelgusida ichki auditni rivojlantirish uchun quyidagi yo'nalishlar dolzarb: risklarni avtomatlashtirilgan tarzda aniqlash, sun'iy intellekt yordamida oldindan prognozlash, shuningdek, xalqaro standartlarni milliy sharoitga moslashtirish. Xulosa qilib aytganda, ichki audit va firibgarlik xavfini kamaytirish bo'yicha zamonaviy yondashuvlar nafaqat moliyaviy barqarorlikni ta'minlaydi, balki korporativ boshqaruvning ishonchligini ham oshiradi. Statistik ma'lumotlar va xalqaro tajribalar shuni ko'rsatadiki, zamonaviy texnologiyalar, mustaqillik va shaffoflik tamoyillari asosida qurilgan ichki audit tizimi firibgarlik xavfini 40–50 foizgacha kamaytirish imkonini bermoqda.

Ichki auditning bugungi kundagi vazifalari nafaqat moliyaviy hisobotlarni tekshirish va nazorat qilish bilan chegaralanmaydi, balki u korporativ boshqaruv tizimida firibgarlikka qarshi mustahkam "immunitet"ni shakllantirishga qaratilgan. Raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt va proaktiv monitoring kabi zamonaviy yondashuvlar ichki audit jarayonlarini samarali va tezkor qiladi. Xalqaro tajriba va

milliy islohotlar shuni ko'rsatmoqdaki, ichki audit tizimi firibgarlik xavfini 40–50 foizgacha kamaytirish imkoniga ega. Shu bois, ichki auditni mustaqil bo'linma sifatida rivojlantirish, xodimlarda halollik madaniyatini shakllantirish hamda riskka asoslangan yondashuvlarni keng qo'llash O'zbekistonda barqaror iqtisodiy rivojlanishning muhim kafolatidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-avgustdagi "Davlat moliya nazorati tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ–4806-son qarori.
2. Association of Certified Fraud Examiners (ACFE). "Report to the Nations. Global Study on Occupational Fraud and Abuse." 2022-yilgi hisobot.
3. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. "Ichki audit tizimini rivojlantirish konsepsiyasi – 2021–2025." Toshkent, 2021.
4. International Standards for the Professional Practice of Internal Auditing (IIA Standards). The Institute of Internal Auditors, 2023.
5. Karimov, S. "Raqamli transformatsiya sharoitida ichki auditning o'rni." – Moliyaviy tahlil jurnali, №4, Toshkent, 2023.
6. OECD Anti-Fraud and Anti-Corruption Guidelines. Paris, 2022.
7. O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. "Korxonalar faoliyatida moliyaviy yo'qotishlar va ichki audit samaradorligi." Toshkent, 2024.